

Morphology of Khuzestan historical monument dome (Case study of Dezful and Shushtar cities survival)

Hamed Hayaty ¹   Kazem Gomravi ²

1. Corresponding Author, Assistant Professor, Department of Architecture, Faculty of Engineering, University of Qom, Qom, Iran.
2. M.Sc. in Architecture, Khuzestan University of Applied Science and Technology (Jahad Daneshgahi), Ahvaz Campus, Iran.

ABSTRACT

Dome and vault in Iran have a long history. The dome can be described as an amazing phenomenon of Iranian genius to overcome the challenge of covering large craters. The presence of the oldest tombs of Iran and the prominent position of Khuzestan province in the distribution of religions and especially Shiite religion has made the religious tombs of this province one of the most prominent architectural manifestations after the mosque architecture. This indigenous architecture of Khuzestan province reaches its peak in Shushtar and Dezful cities during different historical periods. The purpose of this study is to identify the types of historical domes of the two cities mentioned and to explain the morphological characteristics of the domes. In this study, the authors examine the characteristics of the dome at issue by selecting historical monuments with cultural heritage indexes belonging to different historical periods, utilizing library studies and field visits, and using the historical-analytical method. The findings of this study can identify two major species of Rack and Nari dome. The most common of these is the dome rack. The study of the physical change of the Dome of the Tomb's in successive historical periods also shows that the external dome has decreased and after the Safavi period of the Nara Dome has become common. . The morphological characteristics of the dome presented in this study are based on observation and field observations. Despite the research limitations of studying historical monuments, the rich architecture of these buildings can be the subject of much research in the future.

ARTICLE HISTORY

Received 2026 January 13
Received in revised 2026
April 2
Accepted 2026 May 5
Available online 2026 June
22

KEYWORDS

Morphology
Dome
Tomb
Khuzestan
Dezful
Shushtar

CONTACT Hayaty Hamed hamedhayaty@yahoo.com

” Hayaty, H. & Gomravi, K. (2026). Morphology of Khuzestan historical monument dom (Case study of Dezful and Shushtar cities survival). *Bonyan: Strategic Research in Islamic Architecture and Urbanism*, 1(2), 15-31.

DOI: <http://doi.org/10.22091/bonyan.2026.15339.1011>

© 2026 The Author(s). Published by University of Qom.

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>), which permits non-commercial re-use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited, and is not altered, transformed, or built upon in any way. The terms on which this article has been published allow the posting of the Accepted Manuscript in a repository by the author(s) or with their consent.

تحلیل ریخت‌شناسی گنبد بقاع متبرکه تاریخی خوزستان (مطالعه موردی: بقاع شهرستان‌های دزفول و شوشتر)

حامد حیاتی^۱ کاظم گمراوی^۲

۱. نویسنده مسئول، استادیار، گروه معماری، دانشکده فنی و مهندسی، دانشگاه قم، قم، ایران.
 ۲. کارشناسی ارشد معماری، مجتمع آموزش عالی جهاد دانشگاهی خوزستان، مرکز پردیس اهواز، ایران.

اطلاعات مقاله

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۰/۲۳
 تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۱/۱۲
 تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۱۵
 تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۴/۰۱

کلیدواژه‌ها

ریخت‌شناسی
 گنبد
 بقعه
 خوزستان
 دزفول
 شوشتر

چکیده

گنبد و طاق در ایران سابقه دیرینه‌ای دارند. گنبد را می‌توان پدیده شگفت‌آور زاده نبوغ ایرانی برای غلبه بر چالش پوشش دهانه‌های بزرگ دانست. وجود قدیمی‌ترین آرامگاه‌های ایران و جایگاه برجسته استان خوزستان در نشر ادیان و به‌ویژه مذهب تشیع موجب شده است که آرامگاه‌های مذهبی این استان، به یکی از بارزترین جلوه‌های معماری بعداز معماری مساجد تبدیل شوند. این معماری بومی و شاخص استان خوزستان در شهرهای شوشتر و دزفول و در طی دوره‌های تاریخی مختلف به اوج شکوفایی خود رسیده است. این پژوهش با هدف شناسایی انواع گنبدهای بقاع تاریخی دو شهر شوشتر و دزفول و تبیین شاخصه‌های ریخت‌شناسی گنبد بقاع این دو شهر شکل گرفته است. در این تحقیق، نویسندگان با انتخاب بقاع تاریخی دارای شاخصه‌های ثبت میراث فرهنگی متعلق به دوره‌های مختلف تاریخی و بهره‌گیری از مطالعات کتابخانه‌ای و بازدیدهای میدانی و بهره‌گیری از روش تحلیلی - تاریخی، خصوصیت‌های گنبد بقاع یادشده را بررسی می‌نمایند. از یافته‌های این پژوهش می‌توان به شناسایی دو گونه عمده گنبد «رُک» و «ناری» اشاره کرد و اینکه گنبدهای رُک بیشترین میزان تنوع را دارند. همچنین بررسی تغییر کالبدی گنبد بقاع در دوره‌های تاریخی متوالی نشان می‌دهد که خیز خارجی گنبد کاهش داشته و بعد از دوره صفوی گنبدسازی ناری رواج می‌یابد. شاخصه‌های ریخت‌شناسی گنبد مطرح شده در این تحقیق براساس دید ناظر و مشاهدات میدانی است. با وجود محدودیت‌های پژوهشی بررسی بقاع تاریخی، لیکن معماری غنی این بناها می‌تواند موضوع بحث پژوهش‌های فراوانی در آینده باشد.

CONTACT Hamed Hayati hamedhayaty@yahoo.com

حیاتی، ح؛ (۱۴۰۵). تحلیل ریخت‌شناسی گنبد بقاع متبرکه تاریخی خوزستان (مطالعه موردی: بقاع شهرستان‌های دزفول و شوشتر). بنیان: پژوهش‌های راهبردی معماری و شهرسازی اسلامی، ۱(۲)، ۱۵-۳۱.

DOI: <http://doi.org/10.22091/bonyan.2026.15339.1011>

© 2026 The Author(s). Published by University of Qom.

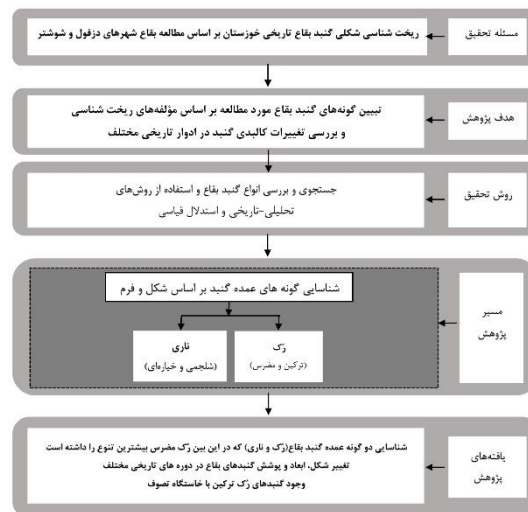
This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>), which permits non-commercial re-use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited, and is not altered, transformed, or built upon in any way. The terms on which this article has been published allow the posting of the Accepted Manuscript in a repository by the author(s) or with their consent.

۱. مقدمه

دشواری پوشش دهانه‌های بزرگ با تیرهای چوبی به دلیل وجود موربانه و مزاحمتی که ستون‌های متعدد در زمینه تالارها برای دید ایجاد می‌کردند، ایرانیان را بر آن داشت که با ابداع تکنیک پوشش گنبدی، دهانه‌های بزرگ را سرتاسر و دیواربه‌دیوار ببوشانند (Pirnia, 1973). از همان دوران باستان نیز یکی از کاربری‌های گنبد، برای سقف بنای آرامگاهی بوده است. بنابر کاوش‌های باستان‌شناسی، قدیمی‌ترین آرامگاه‌های ایران در خطه خوزستان کشف شده‌اند. کشف گورها و آرامگاه‌های انفرادی و جمعی بیانگر آن است که سنت ساختن بناهای آرامگاه ریشه در فرهنگ‌های پیش از تاریخ ایران دارد (Gharavi, 1997). از مجموع ۳۰۸ آرامگاه شناسایی شده در خوزستان، تعداد ۱۰۳ آرامگاه با گنبدهای مضرسی شناسایی شده‌اند (Sajjadi, 2017). شیوه گنبدسازی همواره موردتوجه سیاحان خارجی قرار گرفته و در سفرنامه‌های خود به آن اشاره کرده‌اند (Sajjadi, 2017). تنوع فراوان در شکل و فرم‌های گنبد در دوره‌های تاریخی متفاوت، ریخت‌شناسی گنبد‌های آرامگاه‌ها و بقاع را حائز اهمیت ساخته است. هرچند در سیر تکاملی یا هندسه خصوص گنبد‌های مضرس آرامگاه‌ها، پژوهش‌های خوبی انجام شده است، اما تاکنون موضوع ریخت‌شناسی گنبد‌ها بقاع تاریخی خوزستان موردتوجه قرار نگرفته است. این پژوهش ضمن بررسی گنبد بقاع، به ریخت‌شناسی گنبد‌های بقاع تاریخی می‌پردازد. تحقیق حاضر با بهره‌گیری از مطالعات کتابخانه‌ای و بازدیدهای میدانی و تحلیل یافته‌ها، به ریخت‌شناسی و شناسایی انواع گنبد‌های بقاع موردبحث پرداخته است.

۲. روش تحقیق

ساختار نظری این پژوهش با مرور ادبیات مرتبط با گنبد و نحوه گونه‌شناسی گنبد‌های حوزه موردنظر، شکل گرفته است. روش تحقیق این نوشته، تحلیلی - تاریخی است که مبتنی بر بررسی‌های میدانی و مطالعه مدارک و کتب تاریخی سامان یافته است. این پژوهش با تعریف ریخت‌شناسی، گنبد و بررسی انواع و خصوصیت‌های فرمی و شکلی گنبد بقاع مورد اشاره، مؤلفه‌های ریخت‌شناسی را معین می‌سازد و با انتخاب و نمونه‌گیری هدفمند ده بقعه از دوره‌های تاریخی متفاوت که اغلب علاوه بر داشتن غنای معماری و تاریخی، دارای کمترین تغییر و مداخله هستند، به معرفی مختصر و شرح سازه گنبد آن‌ها می‌پردازد. شکل و فرم، پوشش بیرونی، مصالح گنبد و پوشش بیرونی از جمله اموری هستند که در این پژوهش موردتوجه قرار می‌گیرند. همچنین برای پرداختن به چرایی انتخاب نوع و شکل گنبد‌ها، گاهی به خاستگاه تاریخی بقعه پرداخته می‌شود. کلیه بقاع موردبحث در این پژوهش به‌عنوان میراث فرهنگی توسط سازمان میراث فرهنگی و گردشگری ثبت شده‌اند.

نمودار ۱. نمودار روند تحقیق

۳. پیشینه تحقیق

از جمله کتب و منابع تاریخی که به بحث امامزادگان و عرفا یا صوفیه و ... مدفون در خوزستان پرداخته‌اند، کتاب *تاریخ جغرافیایی خوزستان* (Emam Shushtari, 1952) و کتاب *تذکره شوشتر* تألیف سید عبدالله بن سید نورالدین بن سید نعمت‌الله جزایری از فقها، محدثان و ادیبان معروف اواخر دوره صفوی (Jazaeri, 1949) است. با این حال، در برخی از کتاب‌ها به معرفی موردی و تک‌بنای این آثار پرداخته شده است که در این زمینه می‌توان به کتاب *آثار و بناهای تاریخی خوزستان* (Eghtedari, 1996) و کتاب *انوارالحرمین* (خسروی، ۱۳۸۴) با موضوع آشنایی با سلاله پاکان، بقاع متبرکه و امامزادگان استان خوزستان و همچنین کتاب آرامگاه‌های جنوب غرب ایران (Sajjadi, 2017) که به بررسی تطبیقی آرامگاه‌های خوزستان و مناطق هم‌جوار پرداخته است، اشاره کرد. برخی مقاله‌ها نیز به بررسی یک گونه از گنبدها پرداخته‌اند، از جمله مقاله «بازساخت شکل‌گیری گنبد اورچین» (Saeidian, et al. 2011) و مقاله «پژوهشی در مورد تناسبات زیباشناختی و چگونگی پراکنش گنبدهای مساجد فلات مرکزی ایران» (Vahdat Talab et al, 2011). مرور ادبیات تحقیق نشان می‌دهد که تاکنون هیچ پژوهشی درباره ریخت‌شناسی گنبد بقاع یادشده انجام نشده است.

۴. مبانی تصویری

۴.۱. گونه‌شناسی شکلی یا ریخت‌شناسی

واژه تیپولوژی یا گونه‌شناسی در فرهنگ غربی از ریشه کلمه تایپ گرفته شده است. این واژه در زبان انگلیسی معادل واژه‌های مدل، نمونه، فرم، دسته، نماد و ویژگی است. «گونه» در فارسی به گروه خاصی با یک ویژگی یا علامت مشخص اطلاق می‌شود (Memarian, 1988). گونه و گونه‌شناسی از مباحث مهم معماری در دوره معاصر است. شاید بتوان از نظر اهمیت، این موضوع را در کنار دو موضوع مهم دیگر مباحث نظری معماری، یعنی فضا و شکل یا فرم قرار داد (Memarian & Tabarsa, 2013). گونه‌شناسی شکلی یا ریخت‌شناسی در واقع دسته‌بندی‌ای براساس ویژگی‌های شکلی عناصر است. شواهد موجود در بافت‌های تاریخی نشان می‌دهد معماران ایرانی در گذشته از مفاهیمی نزدیک به گونه و گونه‌شناسی بهره می‌بردند. به نظر می‌رسد آن‌ها براساس یک‌سری الگوهایبی که نماینده یک گروه بوده، در ایجاد بناهایی هم‌خانواده استفاده نموده‌اند نظیر خانه‌های حیاط مرکزی، مساجد چهار ایوانی و... که امروزه به آن‌ها اطلاق گفته می‌شود، اما هنگامی که با نگرش‌های غربی در موضوع گونه و گونه‌شناسی، به شهرها و بناهای تاریخی ایران پرداخته می‌شود، تناقض‌ها و نارسایی‌های فراوانی پیش می‌آید. در معماری ایرانی، برخی عوامل که در شکل‌دهی گونه‌ها تأثیرگذار هستند، خود را به مانند یک الگوی پنهان و غیرفیزیکی نشان می‌دهند که در نگاه نخست در جسم یا کالبد بنا قابل‌شناسایی نیست (Memarian, 2013). در این تحقیق، شکل و فرم گنبد به عنوان ویژگی‌هایی برای دسته‌بندی گنبد بقاع تاریخی شهرهای موردنظر، ملاک عمل قرار داده شده است.

۴.۲. گنبد

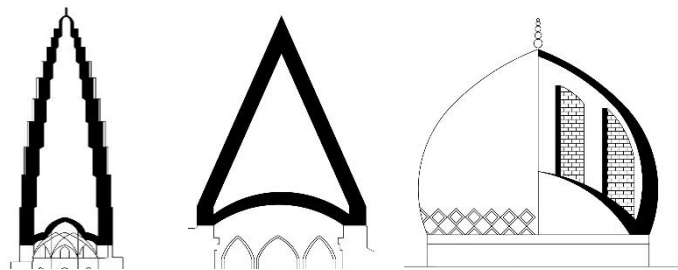
با نگاهی به تاریخ معماری مشاهده می‌کنیم که هیچ سازه‌ای به اندازه گنبد، با چنین سیر تکاملی‌ای مواجه نبوده است. این تکامل در پی ساخت گنبدهای بی‌شمار به وسیله معماران و سازندگان آن‌ها شکل گرفته است. مطالعات مستمر بر روی گنبدها و ساختمان آن‌ها ثابت کرده است که سازندگان آن‌ها نه تنها آگاه به مسائل زیبایی‌شناختی شکل بلکه آگاه به قوانینی در ارتباط با ساخت و ایستایی آن‌ها نیز بوده‌اند.

گنبد را می‌توان طاقی برای پوشش دهانه بزرگ دانست که در آن نه تنها مسائل ساختمانی پوششی مطرح است، بلکه مسائل شکلی نمادی نیز در روند ساختمان آن نیز پایه‌پای آن مطرح بوده است (Memarian, 1988). در میان پدیده‌های شگفت معماری،

گنبد پایگاه بلندی دارد و دلایل بسیاری در دست داریم که این پدیده شگفت‌آور زادهٔ نوبغ ایرانی است. با توجه به دشواری پوشش دهانه‌های بزرگ با فرسب چوبین و مزاحمتی که وجود ستون‌های متعدد در زمینهٔ تالارها دارد، به‌خوبی به اهمیت پوشش گنبدی پی خواهیم برد که می‌تواند دهانهٔ بزرگی را سرتاسر و دیواربه‌دیوار بپوشاند (Pirnia, 1973). در متون موجود دیرینه‌ترین گنبد که به آن اشاره می‌شود مربوط به دورهٔ اشکانی و اوایل ساسانی است. این گنبد در شهر فیروزآباد و به قطر ۱۶/۱۰ متر بنا شده است. روش گنبدسازی چه در دوران ساسانی و چه در دورهٔ اسلامی، آن‌چنان با استفاده از نظم دقیق ریاضی در شکل‌بندی و ساختمان و کاربست شیوه‌ای صحیح صورت می‌گیرد که در همهٔ انواع، گنبدها بدون احتیاج به گاه‌بست، کالبد و قالب دربرابر همهٔ نیروهای فشاری و رانشی به‌خوبی مقاوت می‌کنند. اگرچه در گوشه‌سازی‌ها از اوایل دوران اسلامی تاکنون تحولاتی چند صورت گرفته است اما روش گنبدسازی در ایران همواره ویژگی اجرایی و فرهنگی خاص خود را داشته است (Pirnia, 1991).

۵. انواع گنبد در ساختار بناهای آرامگاهی (با تأکید بر حوزه پژوهش)

گنبدها از نظر شکلی به دو دسته کلی نار و رُک تقسیم می‌شوند. گنبدهای نار از دوران قوس یا چفندی باربر حول محور قائم به دست می‌آیند. این چفد از نظر شکلی متنوع بوده و به دو گونهٔ اصلی دسته‌بندی می‌شود: «شبدری» و «خاگی». گنبدهای رُک درواقع پدیده‌ای ناشی از شرایط اقلیمی دانسته می‌شوند، زیرا این نوع پوشش دربرابر آسیب باران‌های متوالی عملکرد بهتری نسبت به سایرگنبدها دارد (Pirnia, 1991). این نوع گنبد غالباً در ابنیهٔ آرامگاهی مورد استفاده بوده است. گنبدها فارغ از شکل فرمی، دارای دسته‌بندی دیگری نیز بوده‌اند که برحسب تعداد پوسته‌ها و نحوهٔ قرارگیری آن‌ها نسبت به یکدیگر مورد بررسی قرار می‌گیرند. از این رو گنبدهای نار به سه دستهٔ گنبدهای یک‌پوسته، دوپوسته و سه‌پوسته تقسیم می‌شوند. چنانچه بخواهیم گنبدهای دو پوسته را دسته‌بندی کنیم، به سه گروه نیارشی گنبد برمی‌خوریم: گنبدهای دوپوستهٔ پیوسته، دوپوستهٔ میان‌تهی و دوپوستهٔ گسسته (Vahdat Talab & Rezaeezadeh, 2011).

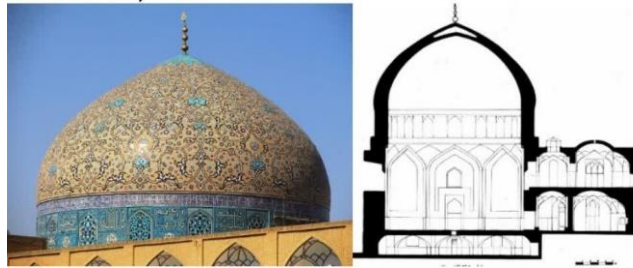

شکل ۱. انواع گنبد، از راست به چپ، دوپوستهٔ گسسته ناری (سید محمدبازار)، رُک ترکیب (بن‌جعفر) و رُک مضرس (شالوقاسم)، مأخذ: نگارندگان

۵.۱. گنبد نار

رایج‌ترین نوع گنبد در ایران گنبد نار است. فرم این نوع گنبد کروی است و پوشش اصلی سقف اکثر مساجد مهم ایران نظیر مسجد جمعه، مسجد امام و مسجد الله‌وردی خان در اصفهان و مسجد جامع یزد و مسجد و مدرسهٔ آقابزرگ در کاشان است. گنبد این مساجد به‌صورت دو پوسته یعنی درواقع دو گنبد بر روی هم، اجرا شده است. در گنبدهای دوپوسته، پوستهٔ زیرین معمولاً باربر و پوستهٔ روئین جهت نماسازی و همچنین مقابله با عوامل جوی است. یکی از دلایل دوپوسته زدن گنبد توجه به مقیاس ساختمان شهر است؛ گنبدهای بزرگ و بلند نشانهٔ اهمیت ساختمان می‌باشند و همچنین این گنبدها باید با مقیاس شهر تطبیق کنند و ترجیحاً از قسمت‌های مختلف شهر دیده شوند. دلیل دیگر این است که از ضخامت گنبد زیرین که باربر است، هرچه به نوک گنبد نزدیک می‌شود کاسته می‌شود تا وزن گنبد، کمتر شود.

به همین دلیل، روی گنبد به صورت پله‌ای در می‌آید (مانند گنبد یخچال‌ها) برای پوشاندن این ناهمواری، گنبد دوم زده می‌شود. البته گنبد دوپوسته از نظر کاهش تبادل حرارتی بین داخل و خارج بنا، از گنبد یک‌پوسته عملکرد بهتری دارد، زیرا هوای نسبتاً راکد بین دو پوسته، مانند یک عایق از تبادل حرارت جلوگیری می‌کند (Qobadian, 2019).

شکل ۲. گنبد مسجد شیخ لطف‌الله، نمونه از گنبد نار (دوپوسته پیوسته)، مأخذ: (گنج‌نامه)

۵.۱.۱. انواع گنبدهای نار

الف: گنبدهای منحنی: از دوران کامل یک چفد بیز حول محور عمودی که از رأس آن می‌گذرد، پدید می‌آید؛
ب: گنبدهای تیزه‌دار: از دوران منقطع یک چفد حول محور عمودی که از رأس آن می‌گذرد، پدید می‌آید.

۵.۲. گنبد رُک

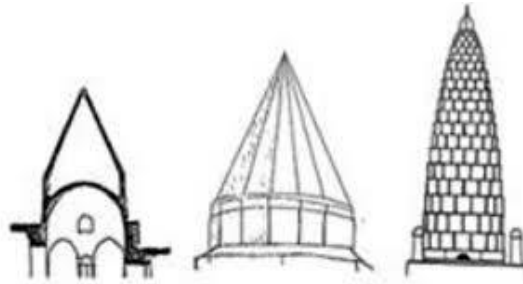
گنبد رُک به صورت هرمی یا مخروطی است و غالباً بر روی یک پایه استوانه‌ای و یا منشوری قرار می‌گیرد. معروف‌ترین این نوع، گنبد قابوس در شهری به همین نام در استان مازندران است که آرامگاه شمس‌المعالی قابوس بن وشمگیر آل‌زیار است و از بهترین نمونه‌های معماری قرن چهارم هجری قمری محسوب می‌شود از این نوع گنبد برای مقابر سلاطین و امرای دوره سلجوقی نیز بسیار استفاده شده است (پیرنیا، ۱۳۶۵). اگر مصالح گنبد رُک آجری باشد غالباً گنبد را دوپوسته اجرا می‌کنند تا مقیاس زیر کند متناسب باشد و از نظر سازه‌ای نیز از استحکام بیشتری برخوردار باشد (Qobadian, 2019).

۵.۲.۱. گنبد رُک مَضْرَس (اورچین)

گنبد اورچین: گنبد اورچین شبیه گنبد رُک مخروطی است، ولی روی آن پلکانی است. این گنبد به نام‌های گنبد پلکانی یا «مَضْرَس» و در انگلیسی به نام گنبد آناناس خوانده می‌شود. از این نوع گنبد فقط جهت مقابر استفاده می‌شده است. شبیه این گنبد در هیچ مکانی و هیچ کتابی به جز در ایران و عراق دیده نشده است. در ایران نیز فقط محدود به جنوب غربی کشور است، که تعداد آن‌ها زیاد نیست و لذا منحصربه‌فرد هستند. به طور کلی، گنبدهای اورچین از نظر ساختار فضایی، شکل پلان و ارتباط هندسی درون و بیرون گنبد به دو نوع تقسیم می‌شوند. گنبدهایی که قاعدشان کوبی است و آن‌هایی که قاعدشان کثیرالاضلاع است (Saeidian, et al. 2011). زیباترین نمونه آن گنبد امام‌زاده عبدالله شوشتر است.

۵.۲.۲. خَرَسْتُوک (مخروطی)

گنبدی که به شکل یک مخروط کامل است، یعنی حجمی که از دوران کامل یک مثلث متساوی‌الساقین حول نیم‌ساز زاویه رأس آن پدید می‌آید. اگر پوشش خود گنبد رُک به صورت مخروط کامل باشد به آن خَرَسْتُوک گویند. یا چندپر (به نام ترکیب هم شناخته می‌شود) که هرم است (Pirnia, 1991).

شکل ۳. سه گونه عمده گنبد‌های رک در ایران (پلکانی، هرمی و مخروطی). مأخذ: (زمرشیدی، ۱۳۷۳)

۶. نمونه‌های موردی

برای پیش‌برد اهداف پژوهش و پاسخگویی به مسئله تحقیق و نیز حصول نتایج قابل‌تعمیم، چند بقعه برای انجام مطالعات و بررسی‌ها انتخاب شدند. در تبیین شاخصه و علت انتخاب این بقاع می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- انتخاب بقاع با حداقل مداخله انسانی و محفوظ ماندن اصالت بنا؛
- در نظر گرفتن تمامی دوره‌های تاریخی مهم معماری اسلامی در انتخاب بقاع، به نحوی که تمامی بقاع انتخابی به‌عنوان میراث فرهنگی ثبت شده بودند؛
- انتخاب بقاع به نحوی بود که اختلاف در شیوه گنبدسازی و رصد تغییرات کالبدی گنبد آن‌ها به راحتی میسر باشد.

۶.۱. بقعه یعقوب لیث صفاری (شابلقاسم)

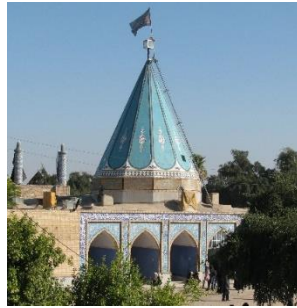
بارگاه یعقوب لیث صفاری یا به گویش محلی شابلقاسم در روستای شاه آباد در ۱۰ کیلومتری دزفول در سمت راست جاده دزفول - شوشتر واقع شده است. گنبد این بنا مضرس معقر سفید است (Afshar Sistani, 1994). این اثر با شماره ۲۵۵۰ ثبت میراث فرهنگی شده است.

شکل ۴. بقعه شاه ابوالقاسم دزفول

۶.۲. بقعه محمدبن جعفر طیار

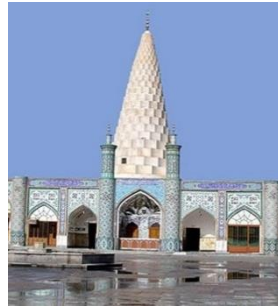
بقعه محمدبن جعفر در ۶ کیلومتری شهر دزفول در کنار جاده کوتیون در داخل باغی بزرگ واقع شده است. بقعه دارای گنبدی دوازده‌ترک دوپوش است که به‌صورت کلاه دوازده‌ترک به سبک گنبدسازی کلاه درویشی شمال ایران و ساحل خزر ساخته شده است (Afshar Sistani, 1994). این گنبد با حاشیه‌بندی کاشی‌های ترک‌ها و نقش‌ونگار هندسی و حاشیه سیاه‌رنگ و لچکی سفید و نقوش منظم و قرینه‌سازی به‌قاعده و منسجم، جلوه خاص و ممتازی دارد. این اثر با شماره ۲۵۵۳ ثبت میراث فرهنگی شده است.

شکل ۵. بقعه محمدبن جعفر دزفول

۳.۶. بقعه رودبند

در شمال شهر دزفول و در مرتفع‌ترین محله مشرف بر رودخانه دز بقعه‌ای با گنبد مضرس وجود دارد که بسیار باشکوه و به سبک معماری قدیم بنا شده و متعلق است به یکی از عرفای بزرگ به نام سلطان سید علی سیاهپوش که از قدیم‌الایام مردم دزفول به آن بقعه (شاه رودبند) یا (شاه دریابند) گفته‌اند (افتخاری، ۱۳۷۵: ۴۰۲). این اثر با شماره ۲۵۴۹ ثبت میراث فرهنگی شده است.

شکل ۶. بقعه پیر رودبند دزفول

۴.۶. بقعه عباس‌علی

در محله عباس‌علی در کنار خیابان گلنار، بقعه عباس‌علی واقع است. ایشان از نوادگان امام زین‌العابدین (علیه السلام) بودند. گنبد بقعه از نژاد یک بنای تیموری است که بنای آن به صورت یک اطاق کوچک چهارضلعی و گچ‌کاری لچکی در سقف درآمده است. هیئت بنا از خارج به صورت مثنی درآمده و گنبد خیاره‌ای و از نوع کم‌نظیری است (Eghtedari, 1996). این اثر با شماره ۸۳۷۲ ثبت میراث فرهنگی شده است.

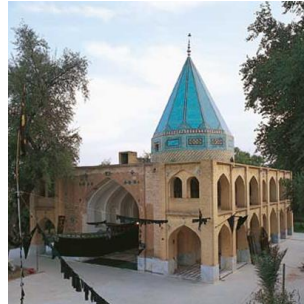

شکل ۷. بقعه عباس علی دزفول

۵.۶. بقعه شاه رکن‌الدین

بقعه سید علی فرزند سید بهاء‌الدین، معروف به شاه رکن‌الدین، در محله صحرا بدر مشرقی دزفول در محل مرتفعی واقع شده است. ورودی جنوبی آن دارای پلکان، خوجه‌نشین و طاق‌نمایی است که بر بالای آن، دو گلدسته از دوره قاجار قرار دارند (Afshar, 1994).

این بنا دارای گنبدی نیلگون که از نوع رگ‌ترکین دوپوش بوده و تعداد ترک‌های آن ۱۲ عدد است که با کاشی‌کاری از کاشی‌های فیروزه‌ای و سیاه‌رنگ زینت شده است (Eghtedari, 1996). این اثر با شماره ۱۳۷۷ ثبت میراث فرهنگی شده است.

شکل ۸. بقعه شاه رکن الدین دزفول

۶.۶. بقعه سید محمد بازار

بقعه سید محمد بازار شهرستان شوشتر بنایی مربوط به دوران صفویه است (Emam Shushtari, 1952). که با شماره ۷۱۵۱ در ردیف آثار ملی به ثبت رسیده است و البته چند سالی است به دلیل تخریب‌ها و آسیب‌های وارده ساختمان بقعه تعطیل و استفاده از این فضا امکان‌پذیر نیست. گنبد بقعه سید محمد بازار از نظر حجم، بزرگ‌ترین گنبد در شوشتر است که توسط کاشی‌های فیروزه‌ای تزیین شده است. گنبد شلجمی با کاشی‌کاری عهد صفوی است که حاشیه آن با کاشی‌کاری زرد تزیین شده است (Eghtedari, 1996).

شکل ۹. بقعه سید محمد بازار شوشتر

۶.۷. مقبره براء بن مالک

این بقعه با استناد به منابع تاریخی قدیمی‌ترین مقبره اسلامی در شوشتر و شاید در ایران باشد. عمارتی بر روی قبر او بود که خراب شده بود و در سال ۱۰۰۳ تا ۱۰۰۶ ه.ق توسط مهدی قلی‌خان شاملو حاکم خوزستان - دوران صفویه - تجدید بنا شد (Emam Shushtari, 1952). هشت عدد پنجره‌های نورگیر و در فاصله کتیبه‌ها به‌طور هلال طاق رومی قرار دارند و با کاشی مشبک ساخته شده‌اند (Eghtedari, 1996). این بنا با شماره ۲۴۴۷ ثبت میراث ملی شده است.

شکل ۱۰. بقعه براءبن مالک شوشتر

۶.۸. بقعه خدر یا خضر

در ابتدای شهر شوشتر در سمت راست جاده اهواز، به فاصله حدود ۵۰ متر از جاده، گنبد سفیدرنگ خدر نبی‌الله نمایان است. این بقعه را خواجوی خضر، خواجه خدر و خضر نبی‌الله یا مقام خضر می‌نامند (Eghtedari, 1996). گنبد متعلق به دوران سلجوقی است که از سنگ تراشیده ساخته شده است و روپوش تزئین آجری دارد و چهار مخروطی شکل در آن تعبیه شده‌اند. گنبد خدر نبی مضرس است که بر یک قاعده استوانه‌ای استوار است (Eghtedari, 1996). این بنا به شماره ۷۹۳۱ ثبت ملی شده است.

شکل ۱۱. بقعه خضر نبی شوشتر

۶.۹. امامزاده عبدالله

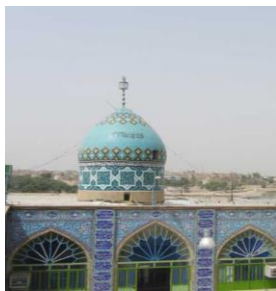
بقعه دارای گنبد دوپوش بوده که پوش بیرونی به صورت رُک و پلکانی و پوش داخلی به صورت عرقچین است. این بقعه در قدیم دارای مهمان‌خانه، مدرسه، مطبخ، کتابخانه، منازل خدمه و طلبه، باغچه، طویله و اوقاف مفصل بوده است که به مرور زمان از میان رفته‌اند (Emam Shushtari, 1952). این بنا به شماره ۳۶۴ در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است.

شکل ۱۲. بقعه امامزاده عبدالله شوشتر

۶.۱۰. بقعه سید محمد گیاه‌خوار (گلایی)

این بنا از آثار دوران صفویه بوده که در شمال شرقی شوشتر بر لبه رودخانه کارون و در جوار بند میزان شوشتر با چشم‌اندازی زیبا واقع شده است (Emam Shushtari, 1952). گنبد این بقعه شلجمی و مزین به کاشی‌کاری در سه رنگ فیروزه‌ای، مشکی و سفید است. بر ساقه گنبد تکرار طرح شمس هشت با کاشی سفید و درون شمس‌ها مزین به جملات الله اکبر به خط بنایی است. این اثر در حال طی نمودن مراحل ثبت میراث فرهنگی است.

شکل ۱۳. بقعه سید محمد گلابی شوشتر. مأخذ: نگارندگان

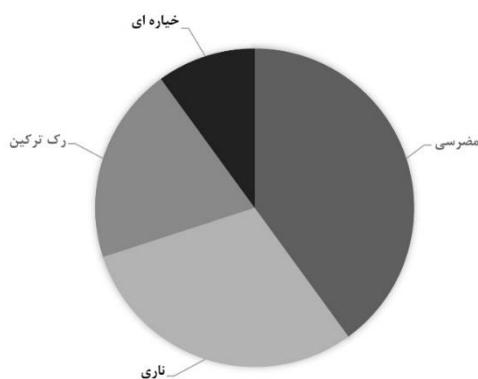
۷. بحث

۷.۱. مؤلفه‌های ریخت‌شناسی گنبد (با تأکید بر حوزه پژوهش)

استان خوزستان به دلیل داشتن تعداد قابل توجه بنای آرامگاهی که دلایل تاریخی مفصلی داشته و از بحث این پژوهش خارج است، دارای تنوع وسیع گونه‌های گنبد آرامگاهی است. این تنوع به خاستگاه آرامگاهی، شرایط اقلیمی، فرهنگ مردمان آن دیار و دوره‌های متفاوت مرمت بستگی دارد. از مجموع ۳۰۸ آرامگاه شناسایی شده در خوزستان تعداد ۱۰۳ آرامگاه با گنبد‌های مضرسی شناسایی شده‌اند (Sajjadi, 2017). در این پژوهش به ۲ مؤلفه از مؤلفه‌های ریخت‌شناسی پرداخته شده است و نتایج آن‌ها تحلیل می‌شود.

۷.۱.۱. شکل گنبد

از نظر شکلی گنبد‌ها دارای فرم‌های گوناگون و متنوعی هستند که در طول زمان این فرم‌ها به تکامل شکلی رسیده‌اند. اشکال مختلف گنبد را می‌توان به این شرح دسته‌بندی نمود (پیرنیا، ۱۳۵۱: ۵). در حوزه این پژوهش گنبد بقاع به دو دسته بزرگ ناری و رک تقسیم‌بندی می‌شوند. فراوانی و نوع این گنبد‌ها در نمودار زیر آمده است.

نمودار ۲. فراوانی انواع گنبد بقاع تاریخی حوزه پژوهش. مأخذ: نگارندگان

۷.۱.۲. خیز گنبد

خیز گنبد در واقع یکی از شاخصه‌های ارتفاعی گنبد است و هرچه عدد این شاخص بزرگ باشد نشان می‌دهد که گنبد دارای ارتفاع بیشتری است. قطر گنبد را دهانه و ارتفاع آن را افراز و نسبت افراز به دهانه، خیز گفته می‌شود (پیرنیا، ۱۳۵۱: ۶). در این پژوهش با استفاده از نقشه‌های ترسیمی توسط سازمان میراث فرهنگی استان خوزستان و نیز تطبیق داده‌ها با کتب مرجع یادشده

در قسمت پیشینه تحقیق، خیز گنبد بقاع مورد پژوهش محاسبه شده است. عدد حاصله نشان دهنده میزان مرتفع بودن گنبد نسبت به دهانه آن بوده و به عبارتی نشان دهنده ابهت و نمود خارجی گنبد است.

تصویر	شهرستان		بقعه	دوره تاریخی	شکل محاط		
	گنبد	پوشش بیرونی	خیز	ارتفاع از بام (متر)	مضرس سروی	شوشتر	خضر نبی
	آجری	اندود سفید	۲.۱	۱۱	مضرس سروی	شوشتر	خضر نبی
	آجر قرمز رنگ	اندود سفید	۲.۷۵	۱۸	مضرس سروی	دزفول	شاه ابوالقاسم
	آجر قرمز رنگ	اندود سفید	۱.۹۲	۱۳/۵	مضرس مخروطی محدب - معقر	شوشتر	امامزاده عبدالله
	آجری	کاشی سبز	۱.۴۶	۱۱/۶۸	رُک ترکیب دوازده ترک	دزفول	بن جعفر
	آجری	کاشی فیروزه‌ای	۱.۷۱	۱۲	رُک ترکیب دوازده ترک	دزفول	رکن‌الدین
	آجر کم‌پخته	اندود سفید	۲.۱۴	۱۵	مضرس مخروطی محدبی	دزفول	رودبند
	خشت	اندود سفید	۱.۱	۶/۵	خیاره‌ای	دزفول	عباس علی
	گریو: سنگ گنبد: آجر	کاشی فیروزه‌ای	۱.۰۷	۶/۵	نار (شلجمی)	شوشتر	براهین مالک
	گریو: سنگ گنبد: آجر	کاشی فیروزه‌ای	۱.۱	۹/۵	نار (شلجمی)	شوشتر	سید محمد بازار
	گریو: سنگ گنبد: آجر	کاشی فیروزه‌ای	۱.۱۷	۴/۴۸	نار (شلجمی)	شوشتر	سید محمد گیاه‌خوار

۲.۷. گونه‌شناسی شکلی (شکل گنبد)

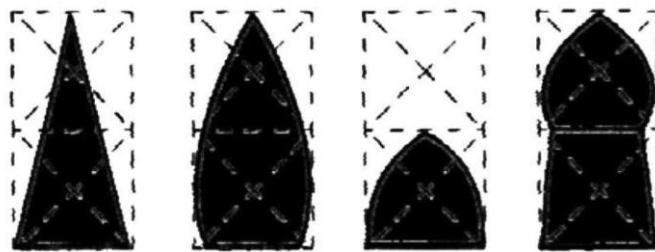
بررسی‌های انجام‌شده بر روی بقاع ذکر شده نشان می‌دهد که گنبد بقاع به دو گروه عمده تقسیم می‌شوند. گنبد‌های ناری و رُک.

۱.۲.۷. گنبدهای ناری

این گنبدها در دوره تاریخی صفویه به وجود آمده و در دوره‌های تاریخی قبل از آن مشاهده نشده است. از این رو می‌توان گفت که دوره صفویه، دوره تحول کالبدی گنبد بقاع در خوزستان بوده است. همچنین برخلاف گنبدهای رُگ مضرس، پوشش خارجی این گنبدها کاشی‌کاری شده است. پژوهش نشان می‌دهد که سازندگان گنبد این دوره برای جبران ارتفاع این گنبدها نسبت به گنبدهای رُگ و عمدتاً نوع مضرس از گریو بلند استفاده کرده‌اند. بررسی‌های حوزه پژوهش نشان داد که دو نوع گنبد ناری در بقاع متبرکه موردنظر وجود دارد. شلجمی و خیاره‌ای.

شکل ۱۳. گنبد ناری (شلجمی) سید محمد بازار شوشتر و گنبد ناری (خیارهای) عباس‌علی دزفول. مأخذ: نگارندگان

شکل ۱۴. استفاده از گریو بلند در گنبدهای نار برای جبران ارتفاع. مأخذ: (رئیس‌ی نافچی و آزاد، ۱۳۸۶)

۲.۲.۷. گنبدهای رُگ

بررسی شکل و فرم گنبدهای رُگ بقاع حوزه پژوهش نشان می‌دهد که این گنبدها به دو دسته عمده گنبدهای رُگ ترکیب و رُگ مضرس تقسیم می‌شوند. این نوع گنبدسازی تا اوئل دوره صفویه رواج داشته و بعد از آن دوره، این شیوه گنبدسازی منسوخ می‌شود. گنبدهای رُگ ترکیب دوازدهترک بوده و پوشش خارجی آن‌ها کاشی‌های سبز با حاشیه‌بندی‌های رنگ‌های تیره می‌باشد.

شکل ۱۵. گنبد رُگ (ترکیب) محمدین جعفر دزفول، گنبد رُگ (مضرس) شالوبالقاسم دزفول.

۱.۲.۲.۷. گنبدهای رک مضرس (اورچین)

گنبدهای رُک مضرس حوزه پژوهش، از نظر شکل و فرم به دو گونه اصلی قابل تقسیم هستند: مخروطی شکل (محاط در مخروط) و سروی شکل (محاط در شلجم). این تقسیم‌بندی براساس دید ناظر بوده و نیازی به بررسی سطح مقطع گنبد ندارد.

شکل ۱۶. انواع فرم‌های گنبد رُک مضرس (سروی و مخروط). مأخذ: نگارندگان

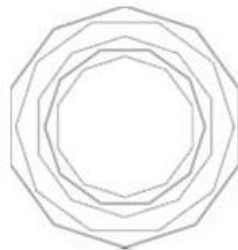
الف: مخروطی شکل

این نوع مضرس خود به سه نوع ساده، محدب و محدب - معقر قابل تقسیم است. نوع ساده: اضلاع مضرس‌ها در این نوع، راست گوشه است و ساختار مضرس‌ها و پله‌ها مانند زیگورات‌ها از فرم‌های مکعبی بر روی هم (در طبقات بالاتر در ابعاد کوچک‌تر) شکل می‌گیرد. که در برخی گنبدها با اندکی چرخش در وسط اضلاع پله‌های پایینی قرار می‌گیرند (Sajjadi, 2017). مقیاس این نوع گنبد، از گونه‌های دیگر کوچک‌تر و دارای طبقات کمتر هستند. همچنین این نوع گنبد علاوه بر آرامگاه‌ها، عموماً در قدمگاه‌ها و مقام‌ها به کار می‌روند.

شکل ۱۷. برش مقطع مضرس راست گوشه.

نوع محدبی: این نوع گنبدها بر پایه کثیرالاضلاع یا مدور قرار دارند. پلان طبقه اول این گنبدها مانند ستاره‌ای با پره‌های زیاد (۱۲ و یا ۱۶ پره) است. که پره‌های آن‌ها با چرخشی حول محور دایره در کنار هم چیده شده‌اند. و طبقات بالا با حدود ۲۵ تا ۴۰ سانتی‌متر پس‌نشستگی تکرار شده‌اند. در طبقات بالا با چرخش پلان ستاره‌ای، نوک پیکان پره‌ها در انتهای زاویه اضلاع پایینی قرار می‌گیرد (Sajjadi, 2017).

شکل ۱۸. برش مقطع گنبد مضرس محدبی.

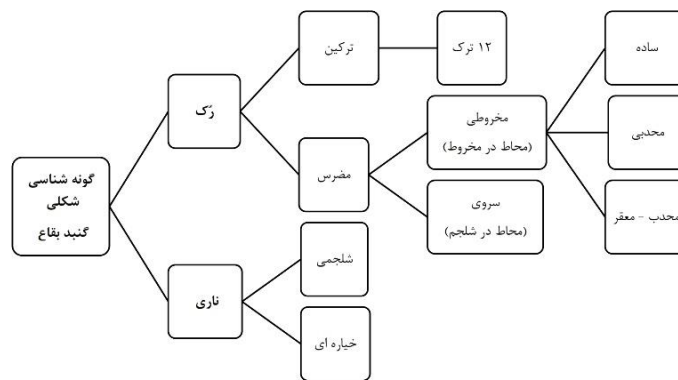
نوع محدب - معقر: تخریس در این گنبدها نیز مانند نوع محدبی است. با این تفاوت که در داخل محدبی‌ها با گنچ و ... به صورت نیم‌طاس پر شده است. در امامزاده عبدالله ۶ پله اول به این نحو ساخته شده است.

ب: گنبد مضرسی نوع سروی‌شکل

نمای کلی این گنبدها به شکل سرو است. عموماً دوپوش بوده و دارای آهیانه بیضی شکل هستند. ساختار این گنبدها را پله‌های مدوری تشکیل می‌دهد که در هر طبقه ۱۰ تا ۱۵ سانتی‌متر عقب‌نشینی نموده است.

شکل ۱۹. فرم مضرس سروی‌شکل.

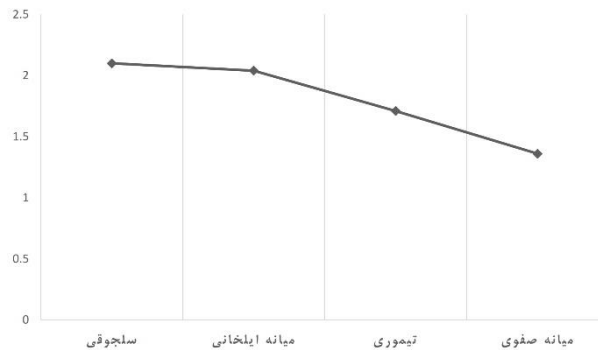
نمودار شماره ۳. گونه‌شناسی شکلی بقاع مورد بحث.

۳.۷. تحول کالبدی گنبد و تغییرات خیز آن در دوره‌های تاریخی سلجوقی تا صفوی

پژوهش پیش‌رو نشان می‌دهد که این گنبدهای رُک مضرس، علاوه بر ویژگی‌های منحصر به فرد بومی و اقلیمی، به عنوان سنبلیله یا نماد نیز به کار رفته‌اند. تمایز شکلی این گنبدها، پوشش ساده خارجی آن‌ها، نبود محراب در اکثر بقاع آن‌ها و استفاده انحصاری برای بنای آرامگاهی، نشان از تأکید بر رعایت شأن و سطح معماری این بناها نسبت به معماری مساجد دارد. بررسی‌های این تحقیق نشان می‌دهد، فرم گنبدها در دوره‌های تاریخی دچار دگرگونی شده است. به نحوی که از فرم رُک مضرس با پوشش اندود ساده دوره سلجوقی به رُک ترکین با پوشش کاشی دوره‌های ایلخانی - تیموری و در نهایت به فرم شلجمی کاشی‌کاری شده دوره صفوی تغییر یافته است. همچنین در طول دوره‌های مورد نظر خیز گنبدها کاهش و حجم گنبد نسبت به حجم بنا کوچک‌تر شده است. به دلیل وجود فضاهایی با کاربری چله‌گذاری در بقاع با گنبد رُک ترکین می‌توان گفت که این بقاع اغلب خاستگاه‌های تاریخی تصوف داشته‌اند. در این خصوص می‌توان به بقاع شاه رکن‌الدین و محمدبن جعفر در شهرستان دزفول اشاره کرد.

شکل ۲۰. سیر تحول فرم گنبد بقاع (از چپ به راست: ایلخانی، تیموری، صفوی) و نسبت گنبد به بنا.

نمودار شماره ۴. تغییرات خیز گنبد در دوره‌های تاریخی سلجوقی تا صفوی

۸. نتیجه‌گیری

بررسی و مطالعه معماری کالبد بناهای آرامگاهی استان خوزستان نشان می‌دهد که این آثار تاریخی دارای تنوع قابل توجهی در نوع و شکل گنبد هستند. موضوع ریخت‌شناسی گنبدها آرامگاه‌های استان خوزستان، با توجه به وجود ۳۰۸ بنای آرامگاهی شناسایی شده در این استان، دارای اهمیت خاص بوده، که تاکنون پرداختن به آن از جهات گوناگون و در حوزه‌های پژوهشی مختلف مغفول مانده است. این پژوهش با مطالعات کتابخانه‌ای و بررسی‌های میدانی ضمن ارائه روش ریخت‌شناسی گنبد، سعی در شناسایی فرم، دوره تاریخی و خاستگاه آرامگاه‌های حوزه پژوهش دارد. در بررسی بقاع مورد مطالعه دو گونه اصلی گنبد رُک و ناری شناسایی شده‌اند. گونه ناری به دو زیرگونه شلجمی و خیاره‌ای تقسیم شده است، همچنین گونه رُک مضرس به دو دسته اصلی سروی و مخروطی تقسیم می‌شود که گونه مخروطی آن مشتمل بر سه نوع، ساده، محدب و محدب - معقر است. در طول دوره‌های مختلف تاریخی شکل و فرم گنبد بقاع دچار تغییرات شده است و از گونه مضرس در دوره سلجوقی به گونه شلجمی در دوره صفوی و پوشش خارجی از اندود سفید به کاشی تبدیل شده است. همچنین نسبت حجم گنبد به حجم بنا، کاهش یافته، به گونه‌ای که در دوره صفوی برای جبران ارتفاع گنبد، گریو بلند به کار گرفته شده است. شناسایی شکل و نوع گنبد از دید ناظر و بدون داشتن سطح مقطع گنبد را می‌توان از دستاوردهای این پژوهش دانست. اگرچه انجام این تحقیق با محدودیت‌هایی روبه‌رو بوده است، اما موضوع گنبدهای تاریخی استان خوزستان می‌تواند موضوع بحث بسیار مهمی برای پژوهش‌های آینده باشد.

۹. منابع

- Afshar Sistani, I. (1994). *Khuzestan and its ancient civilization*. Ministry of Culture and Islamic Guidance Publishing Organization. (In Persian).
- Eghtedari, A. (1996). *Historical monuments and buildings of Khuzestan*. Nashr Eshareh. (In Persian).
- Emam Shushtari, M. A. (1952). *Geographical history of Khuzestan*. Amir Kabir Publishing. (In Persian).
- Gharavi, M. (1997). *Tombs in the realm of Iranian culture*. Association of Cultural Works and Figures. (In Persian).
- Ganjnameh. (2004). *Dictionary of Islamic monuments of Iran*. Shahid Beheshti University Press. (In Persian).
- Hatami, M. (2015). Religious tourism map of Shushtar County with emphasis on introducing its sacred places. In "Proceedings of the 1st International Conference on Tourism, Geography and Archaeology" (Tehran). (In Persian).
- Jazaeri, S. A. (1949). *Tazkereh-ye Shushtar*. Safi Bookstore. (In Persian).
- Memarian, G. (1988). *Niyārish of vaulted structures in Iran*. Iran University of Science and Technology. (In Persian).
- Memarian, G. (2005). *A study on the theoretical foundations of architecture*. Soroosh Danesh. (In Persian).
- Memarian, G. (2013). *A study on the theoretical foundations of architecture*. Soroosh Danesh. (In Persian).

- Memarian, G. & Tabarsa, M. A. (2013). Type and typology in architecture. *Journal of the Iranian Scientific Association of Architecture and Urban Studies*, 6, 103–114. (In Persian).
- Morid Shushtari, M. (2013). *Shushtar means better*. Terava Publishing. (In Persian).
- Pirnia, K. (1973). The rise and form of Iranian domes. *Honar va Memari*, (10-11). (In Persian).
- Pirnia, M. K. (1973). Iran's contributions to world dome architecture. *Honar va Memari*, (136-137). (In Persian).
- Pirnia, K. (1991). The dome in Iranian architecture (Z. Bozorgmehri, Ed.). *Asar*, (20). (In Persian).
- Qobadian, V. (2019). *Climatic design of traditional Iranian buildings*. University of Tehran Press. (In Persian).
- Raeisi Nafchi, M. & Azad, M. (2007). The dome in Iranian architecture: Structural influence on architectural form. *Proceedings of the 1st Conference on Structure and Architecture (Tehran)*. (In Persian).
- Saeidian, A. et al. (2011). Recognition of the formation of the Orchin dome. *Journal of Iranian-Islamic City Studies*, 5. (In Persian).
- Sajjadi, A. (2017). Tombs of southwestern Iran. *Research Institute of Cultural Heritage and Tourism*. (In Persian).
- Vahdat Talab, M. & Rezaeezadeh, E. (2011). A study on aesthetic proportions and spatial distribution of mosque domes in the Central Iranian Plateau. *Firoozeh-e Eslam Journal*, 2. (In Persian).
- Zomorshidi, H. (1994). *Vaults and arches in Iranian architecture*. Keyhan Publishing. (In Persian).